

Els magnífics treballs escolars d'un xiquet de Borriol durant la Segona República Espanyola

Treball de final de Grau
Grau Senior en Ciències Humanes i Socials
2024

Araceli Balaguer i Balaguer

Tutor: Joan Serafí Bernat i Martí

Índex

1. Pròleg	4
2. L'escola pública a Borriol	5
3. Les famílies a la Segona República a Borriol	7
4. L'escola pública al poble de Borriol	8
5. Escola i política	9
6. Recopilació i anàlisi dels treballs escolars de Fernando Balaguer	10
7. Conclusions	24
8. Bibliografia	25
9. Agraïments	27
10. Annex 1	28

Índex d'imatges

Imatge 1. Alumnes de l'escola l'Hereu, l'any 1931. Propietat de la fotografia: Ignasi Falomir Palau	7
Imatge 2. Don Emiliano Pérez (Revista Cominells, 1975)	8
Imatge 3. Don Enrique Garcia (cedida pel seu net)	8
Imatge 4. Fotografia d'una llibreta de notes de la matèria de ciències.	11
Imatge 5. Exemple de llibreta de notes de la matèria de ciències.	12
Imatge 6. Exemple de la portada d'una de les llibretes de notes	12
Imatge 7. Llibreta de matemàtiques amb exemples d'operacions i problemes	13
Imatge 8. Mapa de l'assignatura de Geografia.	14
Imatge 9. Dibuix del plànol del poble i terme de Borriol. Fernando Balaguer, 1935.	16
Imatge 10. Mapa de Borriol. Nucli urbà, urbanitzacions i nuclis de poblament dispers (2020).	21
Imatge 11. Fernando Balaguer durant el servei militar	22
Imatge 12. Fotografia del diari a Melilla amb vocabulari àrab.	23
Imatge 13. Fernando Balaguer a la dècada dels 90.	24

1. Pròleg

Després de trobar una caixa amb material escolar que havia creat el meu pare durant els seus anys d'escolarització, vaig tindre inquietud per saber sobre aquells materials, els quals tenen un enorme valor sentimental per a mi. La pregunta inicial plantejada va ser : “Què feia el meu pare a l'escola?”, a partir de la qual, vaig desenvolupar la hipòtesi principal que m'ha portat a desenvolupar aquest Treball de Fi de Grau del Grau Universitari Sènior que estic cursant.

En obrir aquell baül del meu pare, qui va estar escolaritzat dels 6 als 11 anys, vaig trobar llibres, llibretes i mapes que ell mateix havia fet a classe. A mi em va semblar un material molt interessant, valuós i a més, amb un elevadíssim valor sentimental per a mi. Trobar aquella caixa de fusta, em va transportar a l'època dels meus avis, els quals van saber guardar tots aquells materials que el seu fill va fer quan anava a l'escola, documents que actualment ens permeten evidenciar el sistema d'ensenyament-aprenentatge que es portava a terme en aquella època. Així mateix, també crec que ell li tenia molta estima, ja que s'ho va emportar a la seva casa més endavant, i en l'actualitat aquests records en els quals està basat aquest treball tenen quasi un segle de vida.

Fruit de les dificultats que es visqueren en els anys trenta, el meu pare va haver d'abandonar l'escola amb només onze anys per anar a treballar pels matins, i poder contribuir a l'economia familiar, encara que fora poc. No obstant, com que era un jove amb moltes inquietuds i a qui li agradava estudiar i aprendre, el seu mestre “don Emiliano” -com s'anomenava als mestres en aquella època, i durant unes quantes dècades més tard- li va permetre anar a l'escola per les vesprades després de la mitja jornada laboral. El meu pare també es va interessar per aprendre música i dibuix.

Els materials trobats corresponien a matèries relacionades amb les ciències, les matemàtiques, la geografia, entre d'altres. Per aquesta raó el treball que s'exposa a continuació és una recopilació i anàlisi d'algunes d'aquestes llibretes i mapes que va elaborar el meu pare a l'escola amb molt de detall i polidesa, així com una contextualització del sistema educatiu, de les famílies i de l'escola al Borriol dels anys 30.

2. L'escola pública a Borriol

L'organització del sistema escolar públic durant la II República a Borriol, s'organitzava de la mateixa manera que a la resta de llocs, però és important tenir en compte que aquesta organització escolar podia variar segons els diferents factors locals, com per exemple la disponibilitat de recursos, les polítiques educatives i les necessitats de la comunitat del municipi (Consol Aguilar, 1997):

1. Escoles primàries (Primaria Elemental).

S'oferia educació bàsica als xiquets i xiquetes de 6 a 10 anys. Els continguts educatius es centraven en llegir, escriure, matemàtiques, ciències i geografia. També cantaven i jugaven al pati.

2. Escola Primària Superior.

Es basava en la continuïtat de l'educació primària elemental, i s'impartia per a xiquets i xiquetes de 10 a 14 anys.

Els continguts eren l'aplicació de les matèries, com ciències naturals, història, geografia i educació cívica. Així mateix, es preparava a l'estudiant per a l'educació secundària.

3. Escola Secundària (Institut).

S'oferia als estudiants de 14 a 18 anys, tot i que a Borriol, no hi havia institut.

També hi havia un nivell que s'anomenava Ensenyança quarta, d'un nivell superior, segons el decret del 5 de maig de 1931, però aquest nivell no s'oferia al municipi de Borriol.

Durant aquella època es van realitzar diferents reformes educatives per tal de democratitzar i modernitzar el sistema educatiu. D'aquesta manera l'educació pública podia arribar a un major nombre d'habitants independentment del seu estat socioeconòmic.

A Borriol, com en altres llocs d'Espanya, es va promoure la construcció de noves escoles, i es van millorar les instal·lacions que ja tenien. Es va ampliar l'oferta educativa per incloure varietats en les matèries, i es va fomentar una educació més laica i progressista. També es va promoure la dignificació de les figures dels mestres i les mestres per tal de portar la cultura a altres llocs on no havia arribat. Malauradament, després de la Guerra Civil, van posar fi a aquest intent renovador de continuar amb les reformes educatives de la II República. Però, és important tindre en compte que aquest fou un període d'agitació política i social a Espanya i aquests canvis en l'educació secundària també van estar marcats per conflictes i tensions polítiques. Les reformes educatives republicanes van enfrontar la resistència per part dels sectors conservadors i van tenir dificultats en la implantació de les polítiques educatives.

A més a més, per tal de complementar el treball i conèixer millor la realitat de l'escola pública de Borriol durant l'època de la Segona República vaig voler entrevistar a persones majors del poble que haguessin viscut en aquells anys, però no vaig poder trobar ningú per poder-les portar a terme. No obstant, afortunadament, encara vaig trobar testimonis al poble que poden explicar la seva història de viva veu, tot i que havien nascut passats els anys trenta i ja es van escolaritzar una vegada la Guerra Civil havia començat. Vaig fer entrevistes a dues dones i un home, que em van contar el seu dia a dia a l'escola. Bé, tot allò que van poder recordar.

La primera entrevista li la vaig fer a Trinidad Montañés Portolés, que va néixer l'any 1933 al poble de Borriol. Quan li vaig fer la proposta d'entrevistar-la perquè em poguera explicar tot allò que recordava de l'època de quan ella era menuda i anava a l'escola, es va emocionar. "Vaig anar a l'escola quan tenia sis anys, i als deu o onze anys ja em van treure per anar a treballar". En el seu testimoni, explicava que van ser uns temps molt durs, tot i que ho va qualificar de "raro", ja que: "nosaltres no ens n'adonarem, perquè érem molt menudes i estàvem en plena Guerra Civil".

També recordava quan hi havia alarma perquè tiraven bombes: "Eixe dia no anàvem a l'escola", encara que també va afirmar: "Però vam aprendre a llegir i a escriure". Així mateix, comentava que quan anaven a l'escola entraven a les 9.30h, i que l'ensenyament es basava en aprendre a llegir i a escriure, però també a "fer labor", és a dir, a cosir.

Per altra banda, vaig fer una entrevista a José Esteve Castellano. Nascut a l'any 1933 em va explicar que va començar a anar a l'escola quan tenia 6 anys per aprendre a llegir i a escriure, i que cada dia feia el camí cap a l'escola amb una bossa penjada a la que portava una llibreta, un baül menut de fusta que contenia un llapis i una goma d'esborrar. També recorda que abans d'entrar a l'escola havia d'anar a ajudar als seus avis, que tenien una vaqueria. Quan tenia 10 anys va haver de deixar l'escola per anar a treballar i com que no va aprendre molta cosa, la seva mare el va obligar a anar al repàs de *don* Enrique Garcia i més tard al repàs de *don* Félix. Així mateix també explica que: "els llibres ens els passàvem entre els germans i els cosins". També recorda com: "quan eixiem al pati jugàvem a xurro, a la trompa, al xavo negre, al boli i a les galetes" (bales).

Per últim, vaig poder entrevistar a Lidón Agust Francisco. Va néixer a Borriol l'any 1935. "Jo sempre anava molt contenta a l'escola, perquè allí vaig aprendre moltes coses com llegir, escriure, dibuixar, matemàtiques i geografia", explica afegint que era una xiqueta molt espavilada. També recorda que quan eixien de l'escola per la vesprada, anaven a jugar a la "llançadora" del castell -es tracta d'una roca a la muntanya del castell que feia el paper de tobogan-. Lidón, que té molta memòria, fins i tot explica que les mestres que hi havien a Borriol quan ella anava a l'escola eren: *doña* Patrocinio, *doña* Josefina, *doña* Presenta i *doña* Mercedes. Per últim, explica que a l'escola de vegades anaven d'excursió a la font de la Botalària i els diumenges solien anar allí mateix amb els seus pares i el veïnat del carrer a berenar. També que poc abans de Setmana Santa, anaven al Molí. Ambdós emplaçaments es troben prop del nucli urbà i es pot anar a peu.

Una cosa a destacar de la conversa que vaig tindre amb els tres és que, en aquella època, el que deien els mestres i les mestres era el més important, fins i tot més que el que els pares els manaven. Se'ls tenia molt de respecte. Aquest context demostra que les famílies a l'època donaven molta importància a la figura dels i les mestres.

A la següent fotografia (imatge 1) es pot veure un grup d'alumnat amb el seu mestre Don Emiliano, l'any 1931.

Imatge 1. Alumnes de l'escola l'Hereu, l'any 1931. Propietat de la fotografia: Ignasi Falomir Palau

3. Les famílies a la Segona República a Borriol

Els materials recopilats i dels quals se'n fa anàlisi en aquest treball van ser elaborats a mà pel meu pare, Fernando Balaguer Gascón, que va ser un xiquet que va viure a la Segona República durant la seua infància i adolescència. Per posar en context la documentació trobada, explicaré la seua biografia a l'època.

Va nèixer a Borriol el 24 de Juliol de 1921. Fill de Salvador Balaguer Ramos i Antonia Gascón Pallarés, era el segon fill de tres germans. El seu pare Salvador, era un home que treballava al camp com a jornaler, que es va dedicar al cultiu de secà (garrofes, olives, ametlles, etc.) fent feines com podar, llaurar, plegar i collir per a la gent que el llogava. A més a més també tenia les seves pròpies finques: alguna a la partida La Serra, amb cultiu d'ametllers i fruiters, una altra a la partida La Mola amb garroferes i oliveres i, després, també una a la partida de Raca amb oliveres. Per últim, en tenia una altra de garroferes a la partida de La Coma amb la particularitat que, dins de la mateixa finca, hi havia una pedrera que s'explotava i, per tant la tenia en lloguer.

Antonia encara que de més jove havia sigut pastora d'ovelles al ramat del seu pare, quan es va casar es dedicava a fer les feines pròpies de la casa, i cuidava de la seua família. En definitiva, era un nucli familiar humil, com moltes famílies del municipi de Borriol.

Quan Fernando tenia entre cinc i sis anys, va iniciar la seua escolarització passant per l'escola Primària Elemental, que estava destinada per als xiquets i xiquetes de entre sis i deu anys. Donat que la seua família tenia pocs recursos, i com era comú a l'època, als onze anys va haver de començar a treballar al camp. No obstant, com que el mestre veia que era

un jove espavilat i que li agradava estudiar, per les vesprades li deixava anar a l'escola a continuar amb els seus estudis. És per això que, dels documents que he pogut trobar se'n conserven des de l'any 1931 i a l'any 1935, quan ell tenia 14 anys. Tot i això, possiblement va continuar estudiant, quan podia, fins a l'any 1936.

Una vegada va esclatar la Guerra Civil, ja va deixar d'assistir a l'escola i va continuar en el món laboral, passant per diversos treballs i oficis, fins que va començar a treballar a una fusteria, i després va continuar treballant com a polimentador de mobles, fins a la seua jubilació.

De tots els documents trobats a la cambra de casa on vivíem, he pogut recuperar mapes, llibretes, llibres i altres treballs que el meu pare va fer quan anava a l'escola.

4. L'escola pública al poble de Borriol

Segons la documentació que he pogut consultar a la publicació de l'any 2020 de la Revista editada per l'Associació Cultural La Botlària, a Borriol des de 1845 hi havia una escola d'instrucció primària elemental pública on anaven 100 xiquets, i una altra amb 90 xiquetes, a les quals ensenyaven *las labores propias del sexo y las primeras letras*. Així mateix, i segons la Revista Cominells publicada a gener de 1977, les escoles del període que ens ocupa es van fundar entre 1927 i 1928, durant la dictadura de Primo de Rivera.

Les escoles de Borriol s'anomenaven L'Hereu, nom que actualment encara conserva l'única escola pública d'infantil i primària del nostre municipi.

L'any 1901 van posar en marxa una escola regentada per les monges, el col·legi de la Consolació, que va desaparèixer quan va esclatar la Guerra Civil. Aquesta es trobava a casa de les monges, ubicació que actualment ocupa l'Ajuntament del poble.

Tal i com també havia explicat en la seua entrevista José Esteve les eines de treball que portaven els escolars eren un baület de llanda o de fusta, una goma d'esborrar i un llapis. Alguns també escrivien amb ploma, que es mullava en un tinter.

Un mestre molt reconegut va ser don Emiliano Pérez Lacasa (Imatge 2) que va arribar a les escoles de Borriol l'any 1930 i va ser mestre durant vint-i-un anys, fins al 1951. Ell tenia molt d'interès en que els xiquets aprengueren a fer altres coses a banda de les matèries i, per exemple, els ensenyava a enquadernar llibretes, a fer marqueteria o a conrear el jardí. Altres mestres que també havien estat a Borriol en aquella època van ser don Enrique García (Imatge 3) i ja més tard el seu fill don Alfredo Garcia. Per altra banda, les mestres més recordades eren *doña Nieves* o *doña Adela*, *doña Josefina*, *doña Presenta* -com havia comentat Lidón Agost en la seua entrevista- o *doña Mercedes*.

Imatge 2. Don Emiliano Pérez (Revista Cominells, 1975)

Imatge 3. Don Enrique Garcia (cedida pel seu net)

5. Escola i política

Per comprendre millor el sistema educatiu desenvolupat a la Segona República Espanyola (1931-1936), és important tindre en compte el context en el qual es trobava la societat espanyola en aquell moment. Des de l'any 1923, i fins l'any 1930, Espanya es trobà immersa en un règim polític dictatorial, encapçalat per Miguel Primo de Rivera i amb l'acceptació per part del Rei Alfons XIII. Durant els primers anys aquesta dictadura va comptar amb suports, ja que el context econòmic era favorable. No obstant, més endavant quan els recursos econòmics van començar a esgotar-se, el dictador va perdre pràcticament tots els suports fins que al gener de 1930 el Rei el va fer dimitir, permutant-lo pel General Berenguer -en un període anomenat "la dictablanda"- fins que en les eleccions celebrades el 12 d'abril de 1931 es va evidenciar que l'opció monàrquica no era majoritària, el que va suposar l'abdicació del Rei i, per tant, la proclamació de la Segona República Espanyola el 14 d'abril de 1931.

Durant els primers anys de la Segona República es van diferenciar dos períodes polítics importants. Els dos primers es van impulsar reformes progressistes en l'educació per tal d'acabar amb l'analfabetisme de la població, formar als i a les mestres i es va realitzar una important inversió en infraestructures. Posteriorment, i durant els dos anys següents, es van imposar unes polítiques de tipus conservador, encara que en l'educació es va continuar amb el mateix tipus de mesures, tot i que amb menor dotació de pressupostos. Cinc anys després d'haver-se iniciat, el 18 de juliol de 1936 es va iniciar la Guerra Civil Espanyola.

Així doncs, segons indica a la pàgina web del Museu d'Història de l'Escola de la Universitat de València, la seua instauració l'any 1931 va impulsar una política educativa orientada a enfortir l'acció de l'Estat, per tal d'acabar amb el problema històric del dèficit d'escolarització, i a fer esdevenir l'escola en instrument essencial per a la reforma en profunditat de la societat. Així, durant els anys previs a la Guerra Civil es va definir un lema que agrupava els valors que es volien assolir amb l'ensenyament a les escoles: "*crear ciudadanos, no súbditos*". L'escola republicana seria una escola pública, unificada i laica.

Segons dades del cens de 1930 a la província de Castelló hi havia una població total de 308.735, de les quals 152.334 eren homes i 156.412 eren dones. Més específicament, segons les dades, a Borriol hi havia una població total de 3.142 persones, dels quals 1.545 eren homes i 1.579 eren dones. Segons consta, només sabien llegir un total de 101 persones sent 40 homes i 61 dones. És a dir, únicament un 3,2% de la població del municipi sabia llegir. No obstant, el número de persones que sabia escriure era un poc més nombrós, ascendint fins a les 1.254 (757 homes i 497 dones), un 39,9% (Taula 1).

Taula 1. Dades del cens a la població de Borriol. Any 1930.

	Saben		No saben llegir	No consta
	Llegir	Escriure		
Homes	40	757	736	12
Dones	61	497	1.022	17
Total	101	1.254	1.758	29

La República va voler donar vida a l'escola unida al poble i, com que els i les mestres eren considerades figures indispensables, es va aconseguir fer la formació cultural i una ferma preparació pedagògica. D'aquesta manera, el decret de 29 de setembre de 1931 que reforma el pla d'estudis de Magisteri, expressava que "*urgía crear escuelas*", però també es veia la necessitat de formar mestres (només en el primer any es van fer quasi 10.000 escoles noves. Segons l'Heraldo de Castelló l'any 1931 es van començar a construir noves escoles a Benassal, Vall d'Alba, Benicarló, Cervera, Nules, Rosell, Vila-real i Vinarós. És a dir, capacitar-los per convertir-los en referents dintre del món pedagògic. De fet, el que es volia era formar, independitzar, sostenir i enfortir l'ànima del mestre, amb la finalitat que aquest es convertira en l'ànima de l'escola.

Per altra banda, es va impulsar un ascens del salari que va fer atractiva la feina per a moltes persones. L'any 1929 el sistema educatiu comptava amb 35.518 mestres, entre homes i dones, i ja durant l'any 1930 la xifra va ascendir a 36.680 docents. A més a més, això va fer que es desplaçara el professorat religiós, un de les principals objectius de la política educativa que es va fomentar, intentant acabar amb la presència de l'església a l'escola i establint el caràcter voluntari de l'ensenyament religiós als centres educatius.

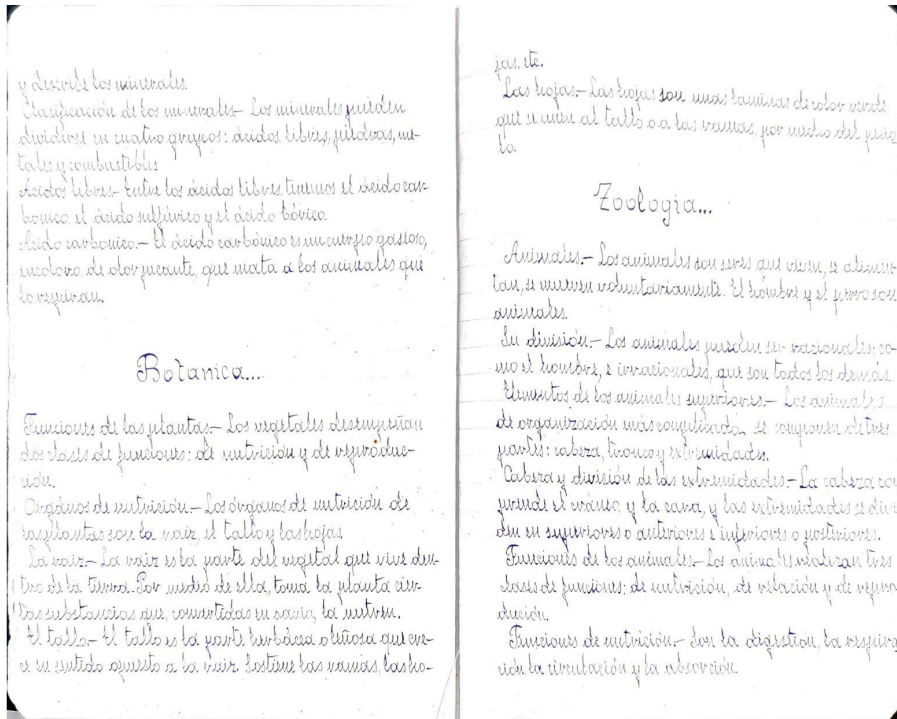
Així mateix, també van voler que l'escola fora més participativa, i mitjançant la publicació d'un decret es va regular la creació dels consells d'ensenyament primari, establint que cada consell havia de tindre un representant del municipi, dos pares d'alumnes de l'escola, el director de l'escola i el dipositari dels fons municipals, a títol consultiu, per a les qüestions relacionades amb el finançament.

6. Recopilació i anàlisi dels treballs escolars de Fernando Balaguer

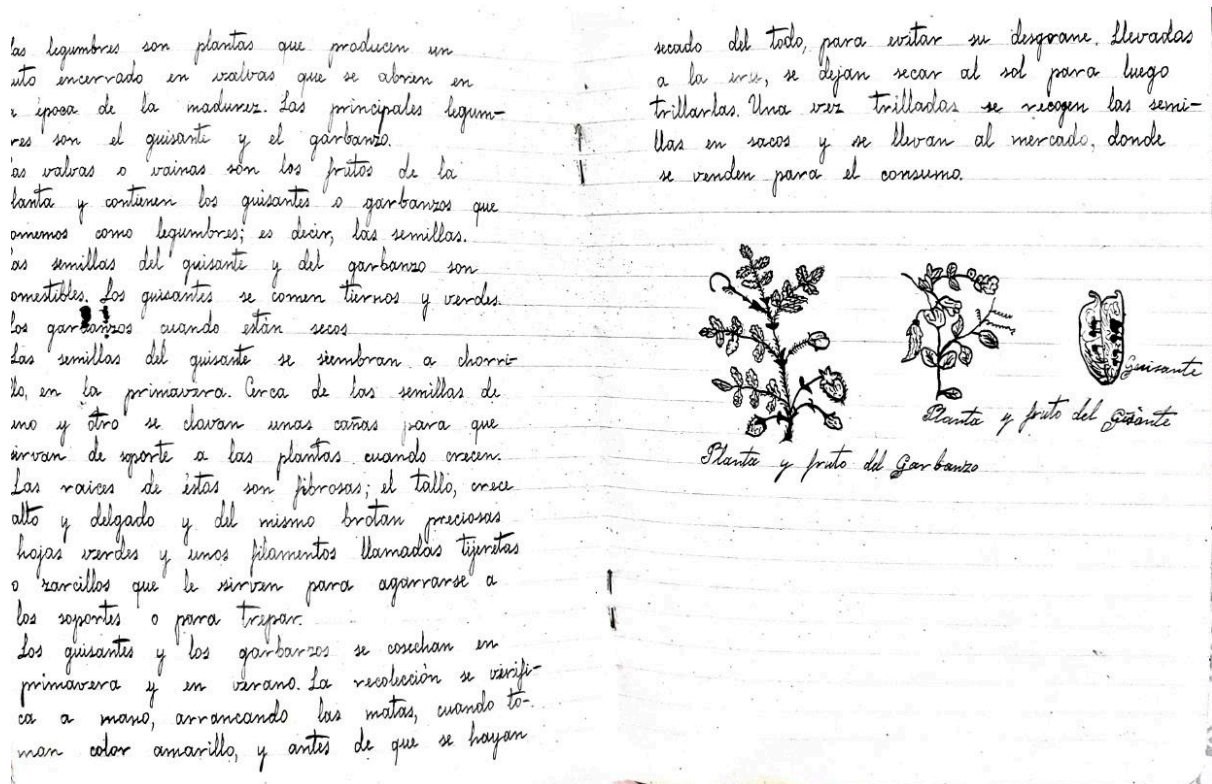
Com s'ha explicat anteriorment, dins aquell baül hi havia diferents materials de les diverses matèries i assignatures que aprenien a l'escola. A continuació, es mostra una recopilació d'uns quants d'aquests treballs i un anàlisi d'un d'ells en major profunditat, ja que es conserva en molt bon estat.

De l'àrea de ciències, el que més destaca d'entre tots, és un herbari que descriu les plantes pròpies del clima Mediterrani, com per exemple el romer, el timó, la saborija, el pericó, etc. varietats típiques de la zona de Borriol. Aquest herbari no s'ha pogut digitalitzar per incloure com a exemple en aquest treball. En ell, es representa cadascuna d'aquestes varietats amb l'explicació morfològica de la planta, el seu nom científic i un dibuix.

Per altra banda, hi ha llibretes de notes en les quals es parla de zoologia i botànica (imatge 4), i també altres en què es descriuen les plantes lleguminoses, explicant la seva morfologia i formes de cultiu, com es pot observar a la imatge 5.

Imatge 4. Fotografia d'una llibreta de notes de la matèria de ciències.

Imatge 5. Exemple de llibreta de notes de la matèria de ciències.

El meu pare era molt endreçat, tenint en compte que aproximadament aquests treballs daten de quan ell tenia l'edat d'entre 11 i 14 anys, ja que tenia una llibreta per a cada matèria, a la qual dibuixava un títol i sempre posava el seu nom amb lletres de cal·ligrafia (imatge 6). També cal dir que dibuixava molt bé, com es pot veure en els exemples.

Imatge 6. Exemple de la portada d'una de les llibretes de notes

De l'assignatura de matemàtiques vaig trobar una llibreta que conté problemes i operacions com ara multiplicacions i divisions. Una pàgina d'aquesta, es pot observar a la imatge 7.

Se gasta un hombre 5 9 7 6 pnt en trabajar una finca y coge de ella 4 7 9 \$l. de aceite a 1 8' 25 pnt \$l. 1 9 4 8 @. de patatas a 4 pnt la @ 2 8 6 \$l. de almendras a 9 pnt el \$l. y ademas tiene esa finca en su extremo un pedorzo de terreno de forma triangular que tiene 4 2 9 m. de base y 2 7 6 de altura y esta plantado de viñoa 4 9 \$l. de vino que se vende a 0' 4 5 pnt el l. y todo lo que tiene de ganancias de la finca lo reparte entre sus 3 hijos ¿cuanto les tocara?

$$\begin{array}{r}
 18'25 \\
 \times 479 \\
 \hline
 16425 \\
 14375 \\
 7700 \\
 \hline
 9301'75 \text{ pnt}
 \end{array}$$

$$\begin{array}{r}
 1948 \\
 \times 4 \\
 \hline
 7792 \text{ pnt}
 \end{array}$$

$$\begin{array}{r}
 286 \\
 \times 9 \\
 \hline
 2574 \text{ pnt}
 \end{array}$$

$$\begin{array}{r}
 429 \\
 \times 138 \\
 \hline
 2432 \\
 1287 \\
 429 \\
 \hline
 58202 \text{ m}
 \end{array}$$

$$\begin{array}{r}
 2,76 \overline{) 2} \\
 \underline{07} \\
 138 \\
 \underline{16} \\
 0
 \end{array}$$

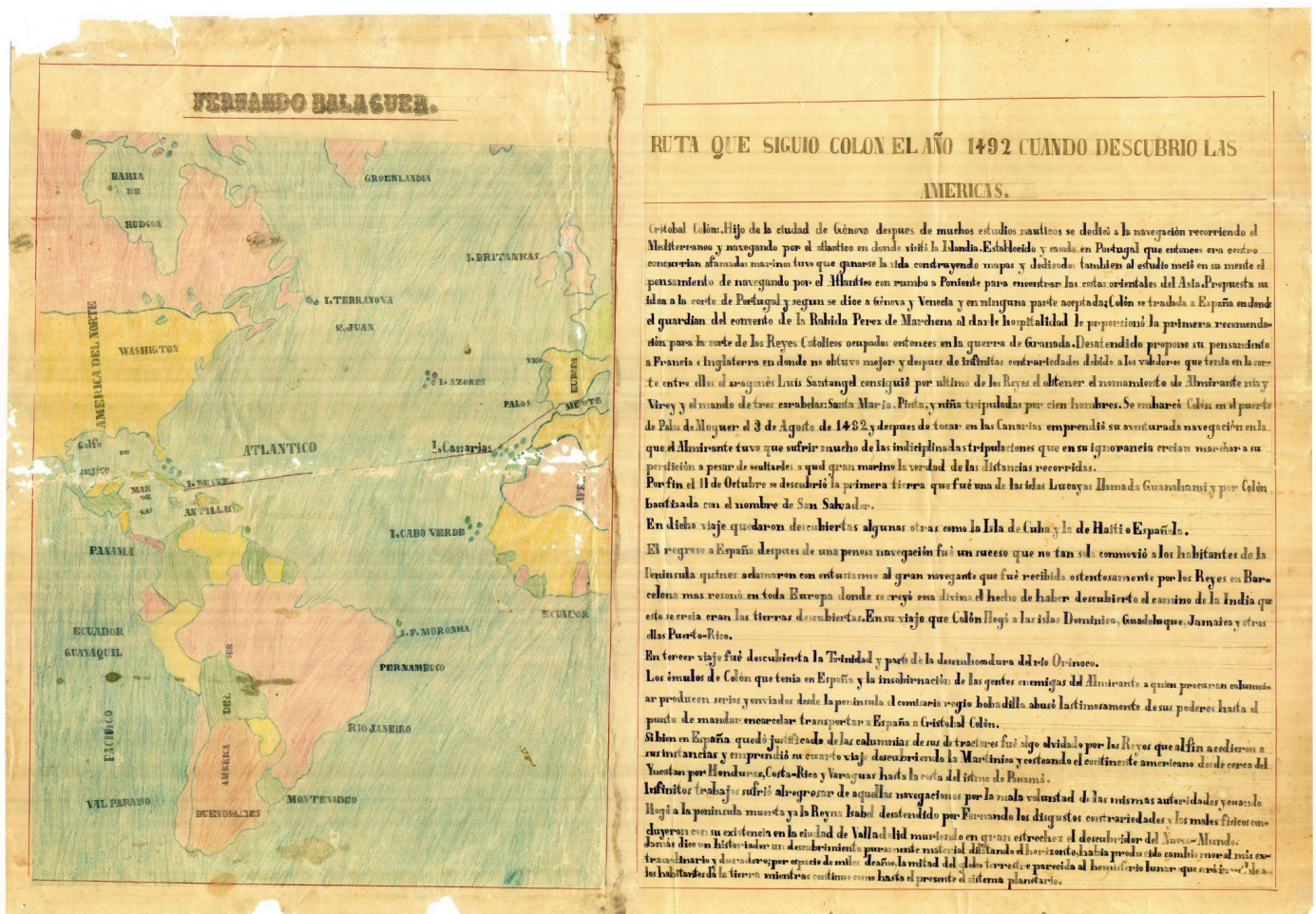
$$\begin{array}{r}
 5820,2 \overline{) 831} \\
 \underline{0032} \\
 70
 \end{array}$$

Imatge 7. Llibreta de matemàtiques amb exemples d'operacions i problemes

Una curiositat interessant, i que m'ha cridat l'atenció de l'exemple anterior, és l'enunciat del problema, que de ben segur els dictaria el mestre Emiliano. Es pot llegir que, per descriure les arroves de patates en les quals l'home de l'enunciat havia gastat les pessetes, s'utilitza

el símbol @. És molt curiós com aquest símbol ha anat evolucionant al llarg de les dècades i ha passat per diversos significats, representant diferents elements a llarg de la història de la humanitat. Aquesta paraula prové de l'àrab (*ar-rub*) que vol dir "la quarta part". En aquella època amb l'arrova es feia referència a una unitat de pes i en l'actualitat ja és un símbol que ha sigut integrat a en els teclats dels ordinadors, telèfons intel·ligents i altres dispositius que utilitzem pràcticament de manera diària a l'hora d'escriure correus electrònics. S'utilitza com a separació entre el nom de l'usuari i el nom del domini.

Respecte a l'assignatura de geografia, es poden destacar dos treballs molt importants i que s'han pogut conservar en molt bon estat al llarg de tots aquests anys. Un és un mapa de la ruta que va fer Cristòfol Colom fins a Amèrica l'any 1492 (Imatge 8). En un costat de la pàgina hi ha dibuixat un mapa, pintat amb colors, en el qual es veu la península ibèrica i també una bona part d'Amèrica del Nord, Central i del Sud, amb una línia que representa la ruta que es va fer. A l'altra part de la pàgina hi ha un text on es descriu la biografia del navegant i de quina manera es va produir el viatge que van fer fins a Amèrica pensant que anaven a Índia.

Imatge 8. Mapa de l'assignatura de Geografia.

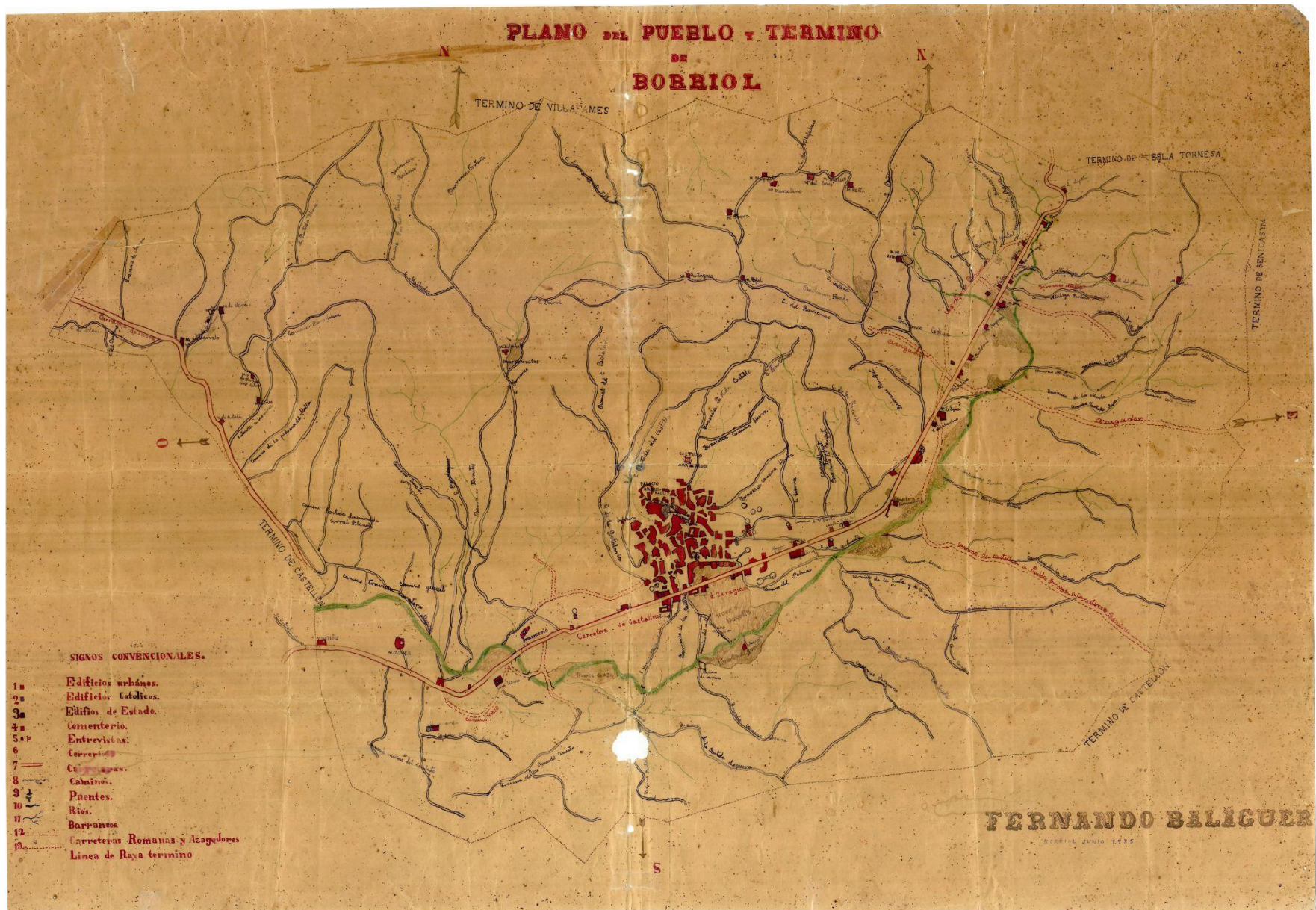
L'altre exemple d'aquesta matèria que s'ha analitzat en major profunditat per l'elevat grau de producció i realització, al quan se li ha de donar un especial valor, és un plànol dibuixat de

tot el terme de Borriol (Imatge 9), que data del juny de 1935. En aquest mapa es pot observar la situació de les principals edificacions del nucli urbà i d'altres disseminades pel terme municipal, així com un ample detall de diferents vies de comunicació i infraestructures urbanístiques com camins, carreteres, ponts i vies pecuàries i, també, altres elements hidrogràfics com, per exemple, rius, fonts i barrancs.

Cal dir que l'estat de conservació del mapa és prou bo per a l'antiguitat del document, tot i que sí que es poden observar alguns desperfectes en el plec central vertical de la pàgina. També que, tot i que no s'aprecia a la imatge de la pàgina següent, i no tindre indicacions de l'escala, el plànol està dibuixat en un full de paper gruixut d'una mida gran, aproximadament com un full de DIN A0, que mesura 84,1 x 119,0 centímetres.

A continuació, s'aprofundeix en el detall del mapa, explicant cadascun dels elements que es poden observar, tant a la llegenda com també altres dibuixats i indicats al mapa, que s'han considerat rellevants, però no es troben referenciats.

Imatge 9. Dibuix del plànol del poble i terme de Borriol. Fernando Balaguer, 1935.

Borriol és un municipi que està situat a uns nou quilòmetres de distància de Castelló de la Plana i té un terme municipal de 63 km². Com bé diu el borriolenc Salvador Tena Babiloni en el seu llibre (1984), "Borriol, és el balcó de La Plana". El nucli antic va ser construït al peu del seu castell. Està ben comunicat per carreteres i camins vells, assagadors i destaca el pas de la Via Augusta.

Partint de la llegenda com a punt de referència, a continuació es descriuen els elements que es poden observar al mapa:

Començant pels edificis urbans identificats amb el número 1, el principal seria el castell, d'origen Àrab. Es troba situat sobre una prominent cresta rocosa a 330m als peus de la qual s'estén la població.

Al marge de ponent, es situen les ruïnes del Palau que pertanyen al castell, un lloc de difícil accés, però molt important per a els borriolencs i borriolenques, ja que quan plou molt, ix una font natural per la cotxera del Palau que s'anomena "el Saltador". En aquest entorn l'any 2017 es van restaurar els contraforts i un tram de muralla, per tal d'evitar possibles accidents.

En aquest apartat, també s'observa un símbol en forma de fulla (uns centímetres més a la dreta d'on es pot llegir "plaza" -que és l'actual plaça de la Font-), que no està referit a la llegenda. Per la ubicació indicada al mapa, em fa pensar que són les escoles, ja que des de l'època es troben situades on estan actualment.

En quant als edificis catòlics (número 2 a la llegenda) que es reflecteixen al plànol, un d'ells és l'ermita del Calvari, des de la qual es pot observar el castell amb tota la seva plenitud, a més de tot el nucli urbà del municipi. Aquest edifici, va ser construït gràcies a Pedro Boïl, Senyor de Borriol l'any 1684. Però va ser destruït quasi en la seua totalitat durant la Guerra Civil, i reconstruït per complet al segle XX.

És molt important per als borriolencs l'ermita de Sant Vicent, que data la seva construcció de l'any 1667, tot i que l'any 1730 es va portar a terme una reforma. Sant Vicent Ferrer, al seu pas per Borriol, va predicar damunt d'una pedra hi ha una inscripció que diu "SANT VICENT FERRER PREDICÀ SOBRE ESTA PEDRA I PUEST" ANY 1410. Al mapa es pot observar al final del Camí de Sant Vicent, de color roig (el que correspon a l'entorn de l'ermita) i un quadrat pintat a ratlles en diagonal amb una creu enmig, que correspon a la pròpia ermita i edifici catòlic.

L'església de Sant Bartomeu, que es situa just davant de l'antic ajuntament, de la qual parlaré més endavant, i està assenyalada també amb línies en diagonal i una creu. Es tracta d'un temple de finals del segle XVI, principi del segle XVII, amb ornamentació d'estil barroc. A la meitat del segle XVII es va pintar la volta del presbiteri amb escenes de la vida del sant que s'atribueixen indistintament als germans Guilló i a Josep Orient, i es va construir un gran retaule de pedra. Durant la Guerra Civil l'església va ser saquejada (1936) i s'utilitzava com a magatzem, el que va ocasionar que es perguera una gran part del seu patrimoni. El cor es situa a l'accés principal i té un orgue, obra del mestre Francisco Zurita de Belmonte, que data de l'any 1887. L'any 2005 va ser restaurat per l'organista Ricard Miravet. El campanar, amb forma quadrada, es va construir en tres altures i té l'accés mitjançant una escala de cargol. A la segona planta està el rellotge, de meitat del segle XX. La darrera

planta està destinada al campanar, on pengen quatre campanes de les finestres de mig punt a cadascun dels laterals. També hi ha unes barjoles que són de fusta, i només es toquen en divendres i dissabte Sant.

L'edifici d'estat més important a destacar, és l'Ajuntament (número 3), que es situava al principi del carrer del Palau i limitant amb el carrer Major, a la part més antiga del poble. Al plànol es pot reconèixer perquè està assenyalat amb unes ratlles en diagonal. En l'actualitat l'edifici de l'Ajuntament es troba a la plaça de la Font, i a l'antic Ajuntament, actualment es troba ubicat el Museu d'Història de Borriol.

Dins d'aquest apartat, també es podria destacar que l'any 1928 es va inaugurar un nou quarter de la Guàrdia Civil, projecte que havia estat redactat per José Gimeno Almela, i que va estar en funcionament fins a la dècada dels 80. La nova caserna es pot identificar al mapa a la carretera de Castelló a Saragossa, entre el nucli urbà i el cementiri. Aquest s'identifica amb el número 4 a la llegenda, i fou construït l'any 1905.

A la llegenda del mapa, es pot observar que amb el número 5 hi han marcades les "entrevistas" de les quals apareix un símbol que sembla ser una bandera. No obstant, no se n'ha pogut localitzar cap al mapa, ja que la paraula entrevista no es relaciona amb cap element urbanístic, catòlic, de les vies de comunicació o dels elements hidrogràfics descrits. El mateix ocorre amb el número 6, "carrerías", del qual no hi ha cap símbol i, per tant, no s'ha pogut determinar a quin element del mapa fa referència.

Continuant per les vies de comunicació, la més important a destacar és la carretera de Castelló a Saragossa, que travessa el nucli urbà del municipi. Aquesta carretera connectava (i ho continua fent, actualment en forma d'autovia) Borriol amb Castelló de la Plana i la Pobla Tornesa. També es pot veure dibuixada la carretera de l'Alcora, que discorre per la secció oest de Borriol, la qual defineix el límit amb el terme municipal de Castelló de la Plana, cosa que es manté en l'actualitat.

Són molt nombrosos els camins que discorren per Borriol i el seu terme. En el mapa, podem veure al marge dret de la carretera de Castelló a Saragossa, en direcció la Pobla Tornesa els següents: camí de Vall d'Umbrí, camí de la Joquera, camí del Molí, camí de l'Horta Avall, camí del Palmar, camí de la Costa, camí de la Coma, camí del Barranc de Porcs, camí de la Partida de Raca, camí del Coll de Mancebo, camí del Mas de Raca, camí del Collao, Camí del Tossal Roig, Camí de la Mola, camí de l'Atalaia. I al marge esquerre de la mateixa carretera es troben: camí del Pantano, camí de la Pedrera de l'Abeller, camí dels Perxets, camí de Benadressa, camí de la Serra del Portell, camí de les Mallades, camí del Corral Blanc, camí de Gassull, camí de les Ermites, camí de la Cucala, camí del Ribàs Llarg, camí de La Botalària, camí del Castell, camí de la Serra, camí del Barranc Fondo, camí de Codina, camí de Vilafamés, camí de la Penya, camí del Mas de Jaume, camí de Borom i Bustal, i camí de la Cova Negra.

Per altra banda, a la carretera de l'Alcora es poden veure dibuixats: camí que travessa a la carretera de l'Alcora, camí de la Pedrera de l'Abeller, camí de Benadressa, camí d'entrada a les mines, camí del Pantano, camí de Saloni i travessera de Marón.

Seguint amb els elements hídrics, construïts o naturals, es poden identificar sis ponts dibuixats. De tots ells, únicament he pogut identificar un d'ells, el pont de l'Arenal que es troba al costat del Cementiri. Ací he observat, que curiosament no estan dibuixats ni el pont

de Cominells ni el Pont de la Platera, que son dos ponts que estan dins del poble i son molt més antics. He deduït, que com el mapa és del Terme de Borriol i els ponts estan dins del nucli urbà, tal vegada, per això no els va assenyalar.

El riu que passa per Borriol, és el riu Sec, que es forma a les costes de la Pobla. És un riu que porta poca aigua, el seu propi nom ho diu, només va molt ple quan plou molt. Sobretot, s'alimenta del gran nombre de fonts que es troben arreu del terme. Una de les fonts més importants al poble és la font de la Botalària, que es troba molt prop del nucli urbà. No obstant a Borriol hi ha moltes altres, com la font de Codina, la del Mas de Jaume, font de la Teula, la font Pollosa, la font de Cominells, la font del Molí, la font de Sant Martí, la font de Raca, la font de Gamella o la font del racó de Llando.

Els barrancs també contribueixen a aportar aigua al cabal del Riu Sec. Els barrancs més propers al nucli urbà son: el barranc de l'Atzavara que es troba dins del propi poble, el barranc de Cominells, el barranc de la Botalària i el barranc de l'Albaroc. Altres, també importants però més allunyats son el barranc de les Ermites, el barranc de Codina, el barranc de les Costes de la Pobla i el barranc de la Mola, el barranc de la Rachina i el barranc de Fortunyó. Al mapa també es pot veure com a Borriol també neix el barranc del Malvestit que, a diferència de tots els anteriors, desemboca al pantà de Maria Cristina.

Les vies Romanes, que tan importants van ser com a vies de comunicació en èpoques molt antigues, encara es conserven al seu pas per Borriol. Al plànol es poden identificar vies pecuàries per tot el terme però la més important es la "Via Augusta", la qual passa pel mig del poble. A banda d'aquesta, també es troben les següents: Vereda del camí Vell o dels Romans, Vereda de la Muntanya Negra, Vereda del Camí de la Pedrera, Cordell de la Vall, Cordell o Assagador de l'Assut, i Vereda de la Balaguera o Crusanto.

Més enllà de la llegenda, també és important destacar que en el mapa també es poden trobar altres elements característics dels municipis, i també, alguns propis de l'època que en l'actualitat ja no existeixen.

S'assenyalen les hortes, zones properes al poble i contigües al riu, a les quals la gent de Borriol cultivava verdures, hortalisses i també arbres fruiters com, per exemple, tarongers, és a dir, cultius de reg. De les hortes, se'n poden identificar cinc. L'horta Amunt, que és la que es troba més al nord-est. Seguint el curs del riu i en direcció a Castelló de la Plana, just a continuació es pot veure l'horta Mitjana, al lloc on el barranc de Cominells conflueix amb el riu Sec. Ja més avall, es troba l'horta Novella, la més gran de totes que està separada pel riu de l'horta de l'Alqueria. I per últim, es pot observar l'horta Avall. En l'actualitat, a banda de la construcció de l'autovia que ha fet que una gran part d'aquests horts desaparegueren. Actualment, molts dels horts estan perduts perquè ja no es cultiven.

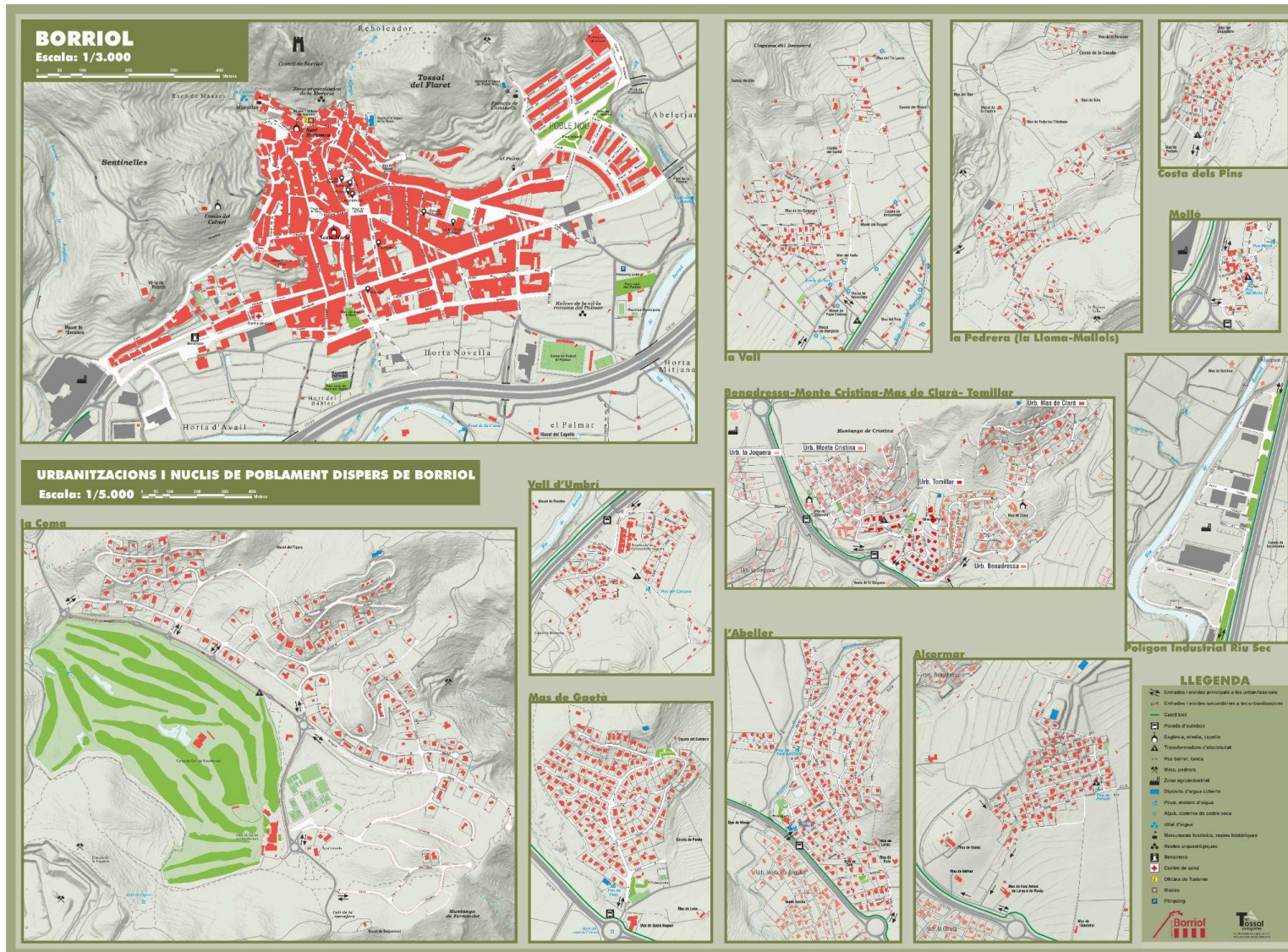
Una altra de les coses destacables són les ventes. Com que antigament tothom es desplaçava amb carros i cavalls per totes les carreteres i camins, era necessari disposar de llocs on poder menjar i allotjar-se; de manera que el que actualment coneixem com a hostals, aleshores s'anomenaven ventes. Com ja s'ha explicat, i donat que a Borriol passava una de les carreteres importants que unia Castelló de la Plana amb Saragossa (la costa amb l'interior), hi havia moltes ventes al llarg de la carretera, des de la Pobla Tornesa fins a Castelló. Al mapa que va dibuixar Fernando l'any 1935 es pot identificar: la venta de Picurri, la venta de la Vall, la venta Catalana, la venta de Sant Vicent, la venta de La Platera,

la venta la Punta (actualment encara es conserva aquest nom entre els borriolencs, de manera popular, per a referir-se a una zona del nucli urbà) i també la venta del Pigós. Per altra banda a la carretera de l'Alcora, es pot identificar la venta de Cuba, entre d'altres. Actualment ja no se'n conserva cap.

Així mateix, es pot observar un ampli ventall de masos, que es trobaven, i molts d'ells encara es conserven, dispersos per tot el terme municipal, i que formaven part d'un dels sectors principals de l'època, l'agricultura. Alguns d'ells formaven nuclis menuts, habitats per famílies que es dedicaven a conrear el camp (principalment amb cultius de secà) i a cuidar del ramat. Eren l'habitatge principal de moltes famílies i estaven condicionats amb tot allò necessari per fer vida de mas: l'era per batre el blat, cisterna o pou, forn de pa, basses d'aigua per al reg, etc. Fins i tot, els més importants (o aquells en els què hi vivia més gent) tenien una capelleta per tal de dir missa. Els xiquets i xiquetes masovers cada dia recorrien els camins del poble per tal d'arribar a l'escola, i quan hi havia alguna tronada o feia mal temps, es queden a casa d'algun familiar al nucli urbà. També era costum que els masovers que tenien masos a prop, els diumenges de vesprada es reunien per xerrar i jugar a les cartes.

A continuació, es troba una enumeració de masos que es troben o es trobaven al terme de Borriol: mas de Pauner, mas de Morrongo, mas de Gepeta, mas de Pepet, mas de Baiona, mas de Fernandet, mas del Menescal, mas de Pedro, mas de l'Alqueria, mas de la Penya, mas de Narciso, mas de l'Hereu, Mas de Jaume, mas de Tàfol, mas de Marcelino, mas de la Flora, mas del Portugués, mas de Demetrio, mas de Julianet, mas de Filomena, mas de Clarà, mas de Prades, mas de Francisco Esteve, mas de Marralo, mas de les Mines, mas d'Oliver, mas de Coticó, mas de Penyarroja, mas de Sopes, mas de Saloni i Mas de Jaume. Pareix ser que aquests dos últims són el més antics.

Per tal de diferenciar millor amb el plànol de l'any 1935 que va dibuixar Fernando, jo en pose un altre del municipi i dels nuclis disseminats de l'any 2020 on es pot apreciar l'evolució que ha tingut la població al llarg de les dècades següents, (Imatge 10) al qual hi ha empadronades 5.862 persones a l'any 2023.

Imatge 10. Mapa de Borriol. Nucli urbà, urbanitzacions i nuclis de poblament dispers (2020).

Acabada la Guerra Civil, l'any 1939, Fernando ja tenia 18 anys. Espanya estava desolada, eren temps difícils i complicats i la gent va començar a passar fam. És per això que el meu pare i alguns altres xiquets del poble agafaven les bicicletes i com els seus pares tenien oli d'oliva, carregaven unes quantes garrifes i se'n anaven a València, per tal de baratar l'oli per arròs. Era una manera de poder menjar, i a aquest intercanvi s'anomenava "l'estraperlo".

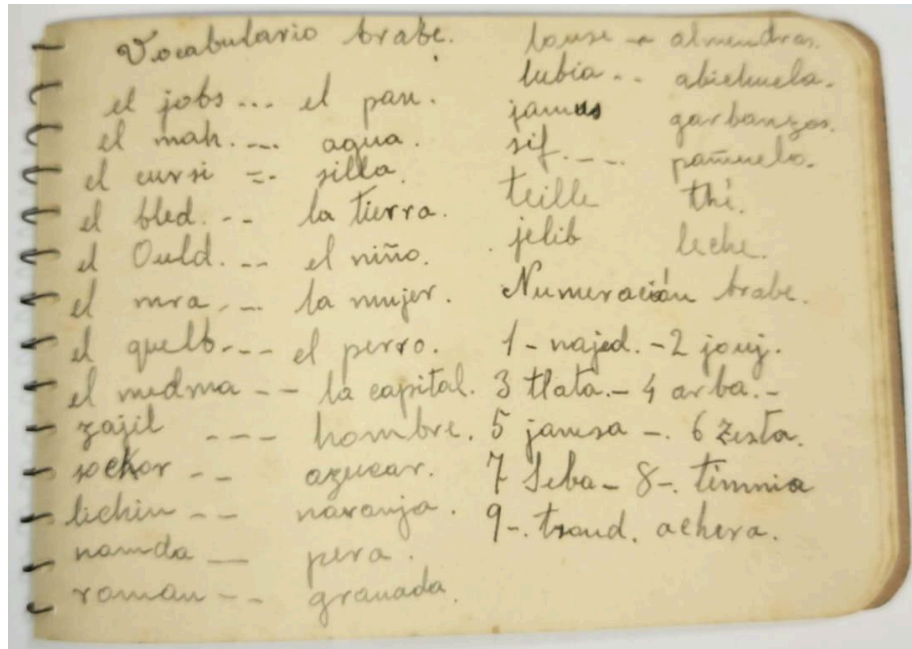
Als 21 anys va ser cridat a files i el dia 12-5-1942, li va tocar anar a fer el servei militar obligatori a Melilla (Imatge 11). Eixe dia es va presentar al quarter a Castelló, li van donar plat i cullera, i li van dir que estava destinat al n. 50 d'artilleria. Al dia següent, començaren el viatge per arribar al destí que va durar cinc dies, dels quals només es van poder fer nit a Málaga. A les set del matí va eixir el vaixell. En un diari personal d'aquells anys que també he trobat i en el qual fa una gran descripció del seu viatge, explica que va fer bona mar.

Imatge 11. Fernando Balaguer durant el servei militar

El van anomenar segon artiller i va haver d'estudiar què era el "Telímetro" i per a què s'aprofitava. Com que també era músic, va entrar a formar part d'una orquestra que hi havia per quan feien festes els alts càrrecs del quarter. La seva missió, segons conta, era divertir a les autoritats i les seves dones, als comandaments militars i a tots els convidats. Va fer molts amics però destaquen dues persones, que a hores d'ara els seus fills i nets tenen relació amb la nostra família. L'any 1945 va tornar a casa i es va incorporar a la vida laboral de polimentador de mobles fins a la jubilació, però també va continuar sent músic, una de les principals aficions que ell tenia, i va tocar el trombó fins als 84 anys.

Al llarg de la seva vida, va ser tanta la inquietud per aprendre que no va deixar passar l'oportunitat de fer-ho a Melilla, on va passar aquells anys de servei militar. En el seu diari hi han paraules anotades en àrab i la seva traducció en castellà, així com la numeració en aquesta llengua (Imatge 12).

Imatge 12. Fotografia del diari a Melilla amb vocabulari àrab.

7. Conclusions

Com va ser possible que amb tants pocs mitjans, el xiquets i xiquetes de l'època foren capaços de ser tan treballadors a l'escola?

Les famílies de la dècada dels anys 30 estaven formades per persones que no tenien estudis, de fet, amb prou feina sabien escriure. Hi havia moltes famílies treballadores, la major part d'elles al camp, com la de Fernando. Per això quan el mestre els va dir als seus pares que podria anar a estudiar, van contestar que a casa feia falta el jornal. Encara així ell va ser una persona, al llarg de tota la seva vida, molt constant, tenaç i resolta, per això el seu temps lliure el va aprofitar per poder estudiar i aprendre, i per aquest motiu actualment podem dir que ell ens va poder ensenyar molt amb totes les experiències que havia viscut de menut i adolescent.

El mapa del terme municipal de Borriol, el seu poble, que va dibuixar a l'edat de 14 anys és un exemple de la dedicació que ell va posar en estudiar i aprendre, així com de la polidesa i la cura amb la que tractava els materials, la qual cosa dona a entendre que li donava molt de valor a l'ensenyament i l'aprenentatge.

Després de fer tota aquesta troballa a la cambra de casa dels meus pares, estic molt contenta, agraïda i satisfeta, ja que després de 93 anys he pogut traure a la llum tota la vida escolar del meu pare, que actualment tindria 103 anys. Tot i la seua procedència humil, i amb ella les seves possibilitats d'estudiar frustrades per la incorporació precoç al món laboral a l'edat de 10-11 anys, va ser capaç d'aprendre en una escola sense recursos i pocs mitjans. Ell va ser un home molt lluitador, i sempre ens va transmetre els valors que s'han de tindre a la vida, com el respecte, la tolerància i la llibertat, i per gran sort per a la meua germana i per a mi, ens va ensenyar que les dones havien de ser lliures, independents i econòmicament solvents per no haver de dependre mai de ningú a la vida.

Puc dir que estic molt orgullosa del meu pare, de veure com va demostrar una tenacitat admirable en la seva vida per aprendre i créixer. El seu compromís amb l'aprenentatge no només el va portar a adquirir nous coneixements i habilitats, sinó que també ens va inspirar i motivar a aquells que l'envoltàvem. Per això, la perseverança i la dedicació són qualitats que mereixen ser reconegudes i amb aquest treball vull posar en valor tot l'esforç, la dedicació, l'estima i la saviesa amb la que el meu pare, encara vivint en una època en la que els recursos eren deficitaris i l'educació es trobava en un segon plànol, va saber que l'educació és una eina poderosa que pot obrir portes i canviar vides, independentment dels recursos disponibles.

Imatge 13. Fernando Balaguer a la dècada dels 90.

8. Bibliografia

- Aguilar Ródenas, C. (1997). *Educació i societat a castelló Al Llarg de la II república*. Servei de Publicacions, Diputació de Castelló.
- Ajuntament de Borriol. (2024a). *Església de Sant Bartomeu*. <https://www.borriol.es/esglesia-de-sant-bartomeu/>
- Ajuntament de Borriol. (2024b). *Mapes i plànols*. <https://www.borriol.es/mapes-i-planols-2/>
- Associació Cultural La Botalària. (2020). *Educació*. Revista La Botalària.
- *Clasificación de la población de HECHO por sexo, estado civil e instrucción elemental*. (1930). [Conjunto de datos]. En Instituto Nacional de Estadística (Tomo III. Volúmenes Regionales). <https://www.ine.es/inebaseweb/pdfDispacher.do?td=104252&ext=.pdf>
- Cuño Bonito, J. (2013). *Reforma y contrarreforma de la enseñanza primaria durante la II República Española y el ascenso del fascismo (1932-1943)*. Revista Historia de La Educación Latinoamericana, 15(21). http://www.scielo.org.co/scielo.php?pid=S0122-72382013000200004&script=sci_arttext
- Fernández Cárcar, M. (2022). *La educación durante la Segunda República Española (1931-1939). Un acercamiento a los libros de texto*. Historia Digital, Any XXII(40), 80–110. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=8528627>
- Forcada, V. (1975). *Información local. Homenaje. Cominells*. https://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/4593/Cominells_1975_08.pdf?sequence=3&isAllowed=y
- Forcada, V. (1977). *Panorámica estudiantil. Cominells*. https://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/4615/Cominells_1977_01.pdf?sequence=3&isAllowed=y
- Fortea Miras, B. (2017). *L'escola perduda: L'ensenyament durant la Segona República*. Repositori del Departament d'Educació. https://repositori.educacio.gencat.cat/bitstream/handle/20.500.12694/3375/escola_perduda_ensenyament_durant_segona_republica_2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Galera Pérez, A. D. . (2019). *Escuela pública durante la II República (1931-1939): Aspectos administrativos y curriculares*. Cabás. Revista Internacional Sobre Patrimonio Histórico-Educativo, (21), 46–79. <https://doi.org/10.35072/CABAS.2019.21.88.016> (Treball original publicat 21 de desembre de 2023)
- *Guia Caminant per Borriol*. (2000). V Jornada a la Plana de l'Arc
- *Heraldo de Castelló*. (1931, Juny). Biblioteca de Castelló.
- Llorens, J.M. (2003). *El Castell de Borriol*. Actes de les V Jornades Culturals a la Plana de l'Arc. Servei de Publicacions, Diputació de Castelló.
- Marin Eced, T. (1988). *Influencias europeas en la formación profesional de los docentes españoles durante la II República*. Revista de Educación, 285.
- Nabàs Orenga, E., & Andrés Beltran, J. (2023). *Aules buides, escoles oblidades*. Servei de Publicacions, Diputació de Castelló.

- Palmer, J. E. (2017). *Estudi Històric del Castell de Borriol*. Inèdit.
- Rodríguez Méndez, F. J., García Salmerón, M. del, & Viñao Frago, A. (2019). *Las Construcciones Escolares en España en los años veinte y treinta del siglo pasado (La Dictadura Primorriverista y la Segunda República)*. *Historia y Memoria de La Educación*, (11), 649. <https://doi.org/10.5944/hme.11.2020.25964>
- Universitat de València. (2024). *L'impuls democratitzador i modernitzador de la II República*. *Museus UV: Història de l'Escola*. <https://www.uv.es/museu-historia-escola/ca/exposicio-historia-escola/segona-republica.html>

9. Agraïments

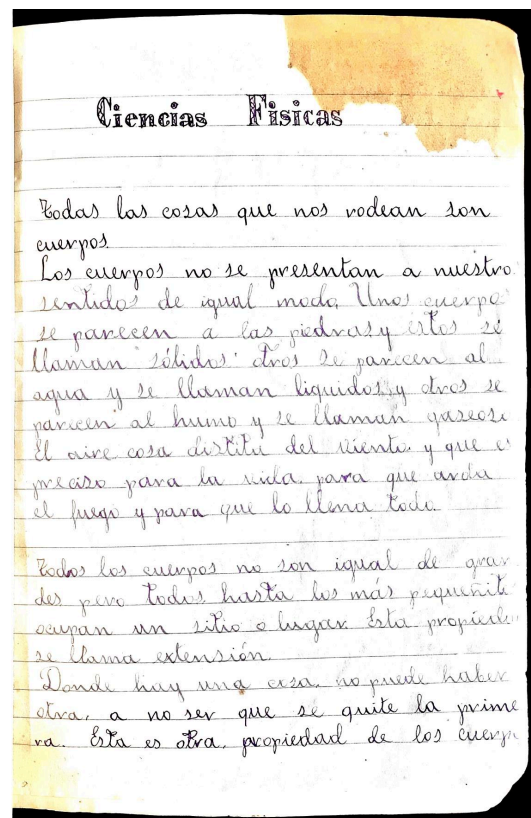
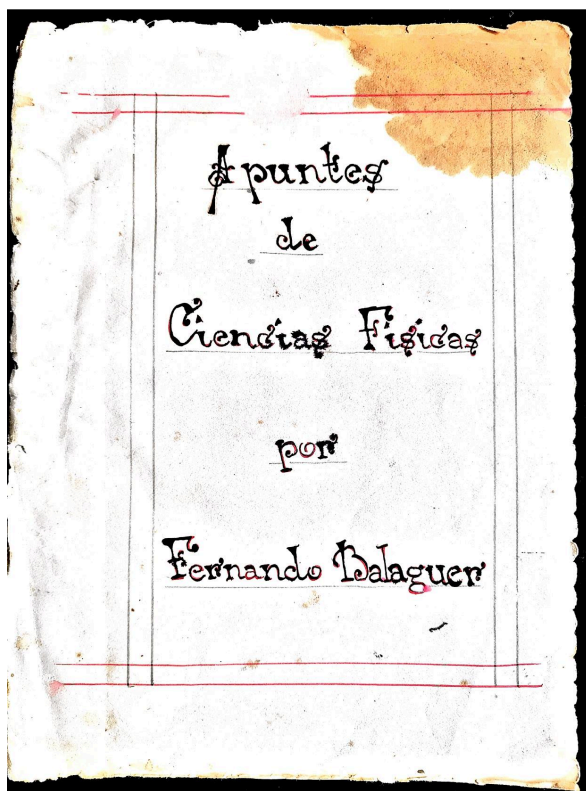
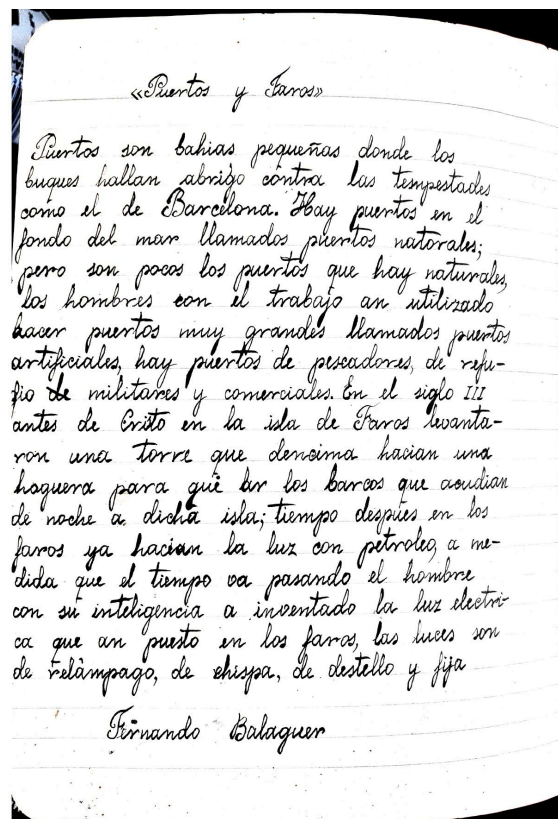
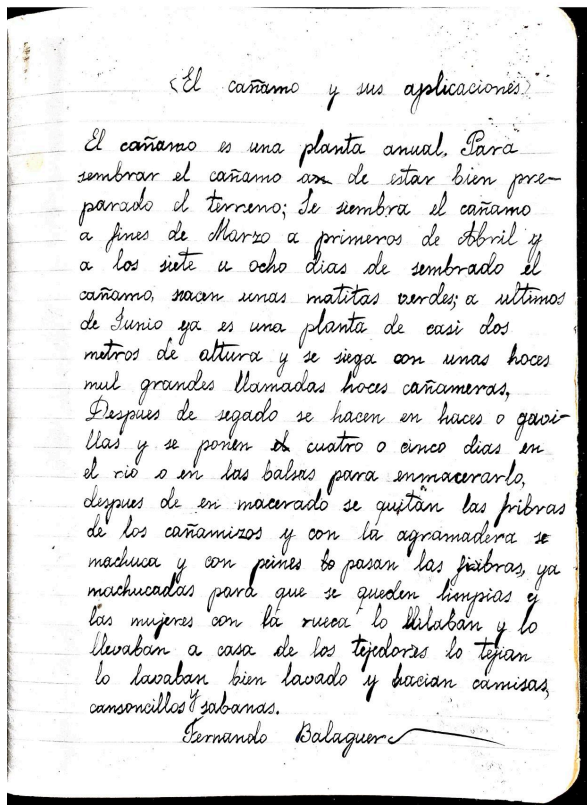
Vull donar les gràcies a la Universitat Jaume I per a majors i al meu tutor del Treball de final de Grau Senior en Ciències Humanes i Socials, Serafí Bernat, per haver-me donat l'oportunitat de recopilar tota aquesta informació tant valuosa per a mi en un treball.

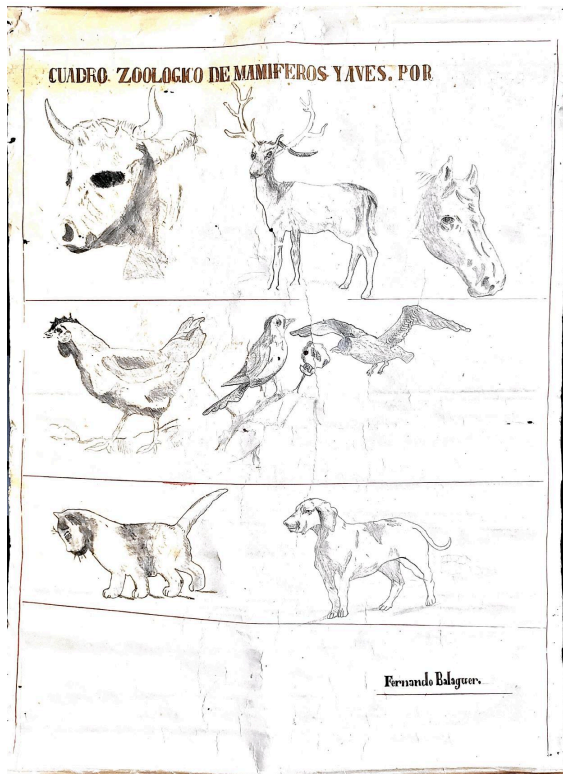
Així mateix, també vull mostrar agraïment a Paco Delcampo, per l'ajuda en la recerca d'informació en diferents fonts, els préstecs de revistes i articles publicats sobre l'escola a la Segona República i l'escola de l'època a Borriol, així com els consells a l'hora d'orientar-me en la recerca d'informació i a Ana Rosa Chiva per l'assessorament. A Lidón Agost, José Esteve i Trinidad Montañés, per la seua col·laboració com a testimonis orals del que van viure en l'època; les entrevistes que els vaig fer van ser una verdadera font d'aprenentatge i un moment molt emotiu que vaig compartir amb elles.

Per últim, també vull agrair al meu home Eduardo, a les meues filles Araceli i Paloma i als meus gendres Juan i Víctor, la meua família, l'ajuda i l'orientació que he rebut per la seua part i el suport que m'han donat durant tot el temps que he estat elaborant aquest treball.

10. Annex 1

Imatges de quaderns de la matèria de ciències

CIENCIAS FISICAS...

Cuerpo.- Cuerpo es una porción limitada de materia.
Un pedazo de hierro y un trozo de madera son cuerpos.

Composición de los cuerpos.- Los cuerpos se componen de elementos muy pequeños, llamados átomos.

Moléculas y partículas.- La reunión de varios átomos forma una molécula, y un conjunto de moléculas forma una partícula.

Causas de los fenómenos que ocurren los cuerpos.- Son: la atracción, el calor, la luz, el magnetismo, y la electricidad.

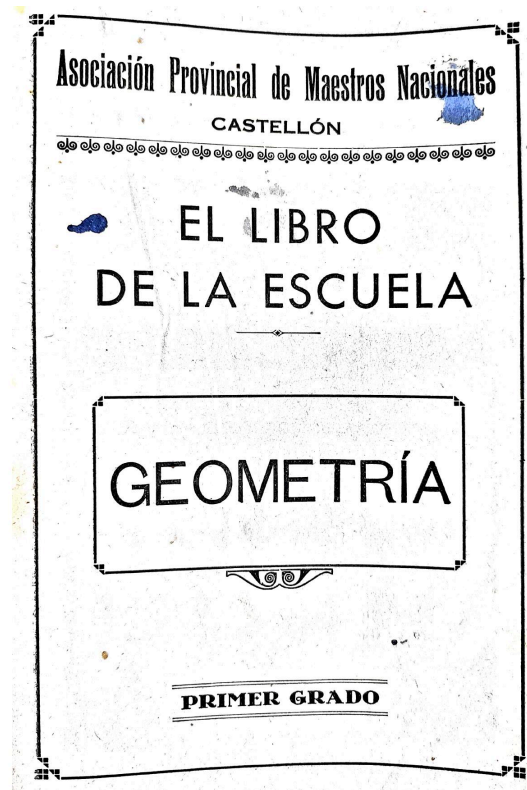
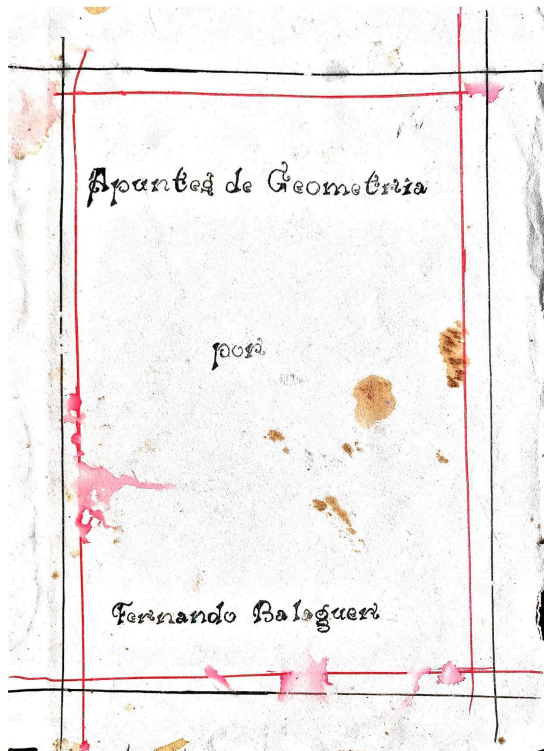
Estados de los cuerpos.- Los cuerpos pueden presentarse en tres estados: sólido, líquido y gaseoso.

Estado sólido.- Los cuerpos sólidos los piedras, el hierro, la madera, etc.

Estado líquido.- Los cuerpos líquidos se distinguen en que sus átomos están poco unidos y caen en forma de gotas. El agua, el aceite y la sangre, son líquidos.

Estado gaseoso.- Los gases se distinguen en que

Imatges d'un quadern i d'un llibre de text de la matèria de matemàtiques

GEOMETRIA.

Elementos geométricos son cuatro: cuerpo, superficie, línea, y punto.
Cuerpo- Cuerpo es todo lo que ocupa algún lugar. Este libro es un cuerpo.

Superficie- Las caras de los cuerpos se llaman superficies.

Línea- Los límites de las superficies se llaman líneas.

Punto- Los límites de las líneas se llaman puntos.

Dimensiones- Se llaman dimensiones los sentidos en que pueden medirse los elementos geométricos, y son tres: longitud o largo, latitud o ancho y profundidad o grueso.

Extensión- Llamaremos extensión al grandor de un cuerpo, de una superficie o de una línea.

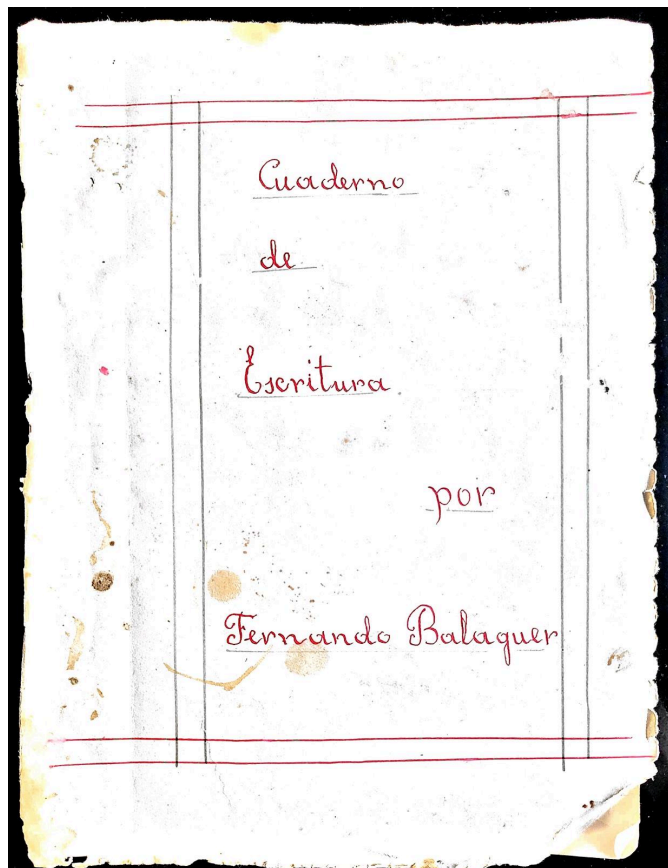
Las clases- Hay extensión de tres dimensiones, de dos y de una.

Extensión de tres dimensiones- Extensión de tres dimensiones es la de los cuerpos, pues tiene largo, ancho y grueso.

Extensión de dos dimensiones- Extensión de dos dimensiones es la de las superficies, pues tiene largo y ancho.

Extensión de una dimensión- Es la de las líneas, pues sólo

Imatges d'un quadern i d'un llibre de text de la matèria de Llengua Castellana

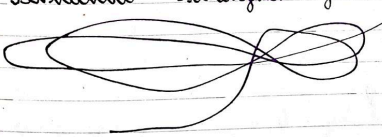

Cartas utiles

Borriol 27 de 1931

J. D. Leon Rivas.

Muy Sr. mio y de toda mi consideración.
 Habiendo venido a abrir un establecimiento comercial y poner a su frente a un hijo mio, le agradeceria que se sirviera indicarme que condiciones ha de tener la persona encargada de dicho establecimiento, para estar capacitada en el comercio.

Queda muy afectisimo J. J. L.
 B. J. M.
 Fernando Bolaquer Guascon

153

as es is os us
 as has las mas tas tras
 es ves bles bres tes fres
 is lis tris cris chis dis
 os nos ños sos gos gros
 us sus bus gus jus yus.
 as co, os tra, mos to, lus-

Imatge del llibre de text Tesoro de las escuelas. Editorial Saturnino Calleja

**TESORO
 DE LAS
 ESCUELAS**

EDITORIAL SATURNINO CALLEJA S.A.
 MADRID.

Imatges de Fernando Balaguer al llarg de la seua vida

